

Категорії «дієвість» та «результативність» права як критерії реалізації конституційних положень

Н. М. Оніщенко,

завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України,
член-кореспондент АПРН України

Интенсивное и заинтересованное изучение отдельных правовых категорий и институтов, а также феномена права в целом, безусловно, предполагает исследование категорий действенности, результативности правовых норм и эффективности законодательства. Особенное значение предполагаемый анализ приобретает в связи с обсуждением проблем усовершенствования как отдельных конституциональных положений, так и всего конституционного процесса.

Intensive and interesting studying of separate legal categories and institutes, and also a right phenomenon as a whole, certainly, assumes issledovanie categories of effectiveness, productivity of rules of law and legislations effectiveness. Especial value gets the prospective analysis in connection with discussion of issues to improve as individual constitutionally regulations, and the entire constitutional process.

У статті 3 Конституції України виписано: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю». Враховуючи ці конституційні положення, слід сказати, що якість нашого життя, ступінь свободи, відчуття захищеності кожним залежить, зрештою, від дії, дієвості, результативності права та ефективності законодавства.

Зрозуміло, що реальне життя залежить від багатьох факторів: стану економіки, політичного режиму, якості законодавства та його ефективності, наявності кризових ситуацій і явищ, та здатності держави до їх подолання, організації безпечної життєдіяльності громадян тощо.

Теорія та історія апеляційного судочинства

Враховуючи формат цієї статті, спробуємо зупинитися на деяких положеннях з урахуванням того, що «дія» та «дієвість» права є більш теоретичними категоріями, а «ефективність законодавства», безумовно, ближче до практичної реалізації.

Отже, дія права – це змістовно-динамічна сторона права, яка характеризує фактичну реалізацію його властивостей здійснювати регулятивний (спеціально-юридичний), інформаційно-психологічний (мотиваційний), виховний (ідеологічний, педагогічний) та соціальний вплив на учасників суспільних відносин.

Це можна пояснити тим, що саме від неї залежить вияв цінності права, досягнута або не реалізована мета правового регулювання в тому чи іншому суспільстві, державі, корпоративній структурі тощо.

Зрозуміло, що з дією права пов'язується ступінь гарантованості прав і свобод, а отже, сприятливий або некомфортний соціально-правовий клімат.

Є беззаперечним, що кінцевим результатом дії права є той чи інший варіант бажаної в цьому суспільстві, державі поведінки. З юридичної точки зору, мова іде про правомірну поведінку, яка підтримується державою.

Стаття 23 Конституції України вказує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права інших людей та кожна людина має обов'язки перед суспільством.

Дія права, його результативність свідчать про наявний масив законодавства, що дає змогу скласти уявлення про можливість використання нормативних регуляторів у цьому соціумі, суспільстві, державі.

Ефективність законодавства – це відповідна системність і якість законів. Під якістю закону слід розуміти сукупність сутнісних характеристик і здатність закону реально задовольнити суспільні потреби та приватні інтереси. Перша вимога якості закону – це те, щоб він не залишився на папері, не був «літературним твором юридичного змісту», а застосовувався на практиці.

По-перше, зміст нормативно-правового акта повинен відповідати основним напрямкам розвитку суспільства, по-друге, не менш важливою є відповідність закону реальним умовам життя і відповідна ресурсозабезпеченість, по-третє, законність нормативно-правового акта, тобто відповідність Конституції України та іншим актам, по-четверте, закони повинні бути правовими, тобто відповідати принципам демократії і соціальної справедливості, а також нормам моралі, по-п'яте, відповідність закону розвитку правової системи в цілому, її взаємозумовленість з економічною, політичною та соціальною системами, по-шосте, слід розглянути дефініції. Теза з часів Стародавнього Риму, що право може і повинно бути визначеним, є актуальною для будь-якої правової системи. Принцип визначеності, точності, однозначності правової норми вважається гарантією міцного правопорядку, оскільки коли кожному членові суспільства зрозумілі його права і обов'язки, він має певну свободу дій і рішень у межах правового простору. Правовий простір, у свою чергу, обумовлений словом, мовними конструкціями, які використовуються законодавцем для вираження загальнообов'язкових правил поведінки в певному суспільстві та державі.

Зрозуміло, що право здатне встановлювати певні орієнтири лише у тому разі, коли воно є якісним і зрозумілим. Звідси вимога семантичної однозначності правових норм: вони повинні чітко визначати права і обов'язки, пов'язані з юридичною відповідальністю, чітко вказувати на правові наслідки певного діяння

(ідеал «виваженості» права). Проте такі вимоги не виконуються в повному обсязі внаслідок семантичної нечіткості можливих змістовних тлумачень.

На нашу думку, при дослідженні дефініцій, виявлені їх сутності та природи необхідний комплексний інтегративний підхід, що містить формально-логічні, лінгвістичні, філософські, історичні, соціологічні, психологічні та спеціально-юридичні обґрунтування цього феномена.

Деякі слова про досить важливі для нашого дослідження, так звані, «доктринальні дефініції» – теоретичні судження, сформульовані вченими-юристами, що розкривають зміст і обсяг будь-яких понять і юридичних явищ (процесів і станів), які є складовою наукової правосвідомості, виражаються текстуально зовні, не є обов'язковими для суб'єктів права і виступають як науково обґрунтовані орієнтири і аргументи в теоретичній діяльності і правотворчій, правореалізаційній, інтерпретаційній і правосистематизуючій практиці. Доктринальні дефініції становлять ідеологічну, світоглядну основу юридичної науки. Важливий елемент структури тієї чи іншої теорії (вчення) є важливішим засобом аргументації і доказування в наукових дискусіях, а врахування наукових дефініцій при формулюванні нормативних зробить законодавство в цілому зрозумілішим і доступнішим. До речі, майже кожний нормативно-правовий акт містить або згадує термін «правова система», проте жоден не надав і досі її нормативного визначення, яке існує тільки в доктрині.

Ще однією проблемою, яку слід невідкладно вирішувати, є те, що законотворення часто оминає професійних розробників-юристів, і тому нерідко закони стають втіленням політичної волі. При цьому залишаються поза увагою правова експертиза і принципи системності правового регулювання суспільних відносин.

Враховуючи це, слід зазначити, що досить часто вчені визнають суперечності між «духом» та «буквою» закону. Якщо ж закон є відображенням певного рівня наукової, доктринальної правосвідомості, то таких розбіжностей не виникатиме на практиці. Піднесення ролі таких наукових центрів, як: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, інших інститутів НАН України, АПрН України у законотворчій діяльності – нагальна потреба сучасного законотворення.

Ще один ракурс проблеми. В статті 21 Конституції України зазначено, що всі люди народжуються вільними і рівними в своїй гідності й правах.

З огляду на це важливого значення набуває проблематика, пов'язана з: 1) диференціацією; 2) дискримінацією та 3) узурпацією прав. Якщо йдеться про підвищення рівня права в рамках чинного законодавства для окремих категорій населення, які на це заслуговують, мова йде про диференціацію прав, про динамічні, прогресивні напрями розвитку правової системи взагалі. Дві інші характеристики свідчать про деструктивні явища в формуванні та розвитку правової системи, дисфункції правозахисних механізмів, недостатню ефективність законодавства, рівня правової культури, правового виховання тощо.

Пільги є перш за все соціальною мірою, відображенням суспільних цінностей. У сучасних нестабільних соціально-економічних умовах є потреба у радикальних змінах системи пільг із тим, щоб подолати зростання негативних тенденцій у цій сфері та підтримати тих, хто потребує соціального захисту.

Теорія та історія апеляційного судочинства

Під правовими пільгами в юридичній науці розуміють правомірне полегшення положення суб'єкта, що дає йому змогу задовольнити свої інтереси, пільги знаходять свій прояв у наданні додаткових, особливих прав (переваг), або в звільненні від обов'язків¹.

По-перше, вони пов'язані з більш повним задоволенням інтересів та потреб суб'єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов'язково повинно здійснюватися в рамках чинного законодавства. При встановленні пільг законодавець має на меті – соціально захистити, поліпшити становище окремих осіб, задовольняти їх інтереси в більш сприятливому режимі.

Соціальна мета має в цьому разі першочергове значення, оскільки не будь-яке збільшення прав та звільнення від обов'язків виступають як пільги. Наприклад, збільшення владних повноважень адміністрації в умовах надзвичайної ситуації чи звільнення іноземців від воєнної служби не є правовими пільгами.

По-друге, правові пільги є винятком із загальних правил, виступають способом юридичної диференціації. Сучасне право цивілізованих народів є диференційованим, а отже, диференційовано регламентує конкретні питання суспільного життя, а саме: для різних категорій громадян встановлені правила, які регулюють прийом до вузів, призов на військову службу, призначення пенсій. За відсутності правової регламентації в тій чи іншій сфері управління вимушені, враховуючи конкретні обставини, встановлювати на власний розсуд винятки для певних осіб, що може призвести до суб'єктивізму та навіть зловживання правом².

Надзвичайно важливим на сьогодні є виявлення ознак, соціальних чинників та сучасних особливостей зловживання правом, надання кваліфікованої класифікації цьому явищу як різновиду протиправної поведінки, визначити підвищення ефективності законодавства як передумови у боротьбі із зловживанням правом.

Слід враховувати, що пільги – це елемент перш за все спеціального правового статусу осіб, механізм доповнення основних прав та свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру.

Необхідно зазначити, що ст. 24 Конституції України посилається в певному контексті не на «пільги», а саме на «привілеї» – «не може бути привілеїв на ознаки раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними та іншими ознаками». Не можемо не зауважити, що термін «привілеї» досить критично оцінений у юридичній літературі, зокрема у теорії права, так, наприклад, М.І. Матузов та О.В. Малько зазначають, що, якщо пільги покликані полегшити становище різних суб'єктів, то привілеї зорієнтовані переважно на політичну еліту, владні органи та посадових осіб, привілеї за певних умов можуть «торпедувати» основні принципи права – справедливості, рівності тощо³.

Варто також зупинитись на аналізі дискримінації прав особи. Яскравим прикладом цього явища може слугувати розвиток гендерних відносин в Україні.

¹ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. – С. 525.

² Бахрах Д.Н. Правовые льготы // Справедливость и право. – Свердловск, 1989. – С. 75.

³ Матузов Н.И., Малько А.В. Теория государства и права: Учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2006. – С. 529–530.

Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як основи демократичного устрою держави та суспільства. Принцип рівності є універсальною категорією і виключає дискримінацію за будь-якою ознакою: раси, кольору шкіри, релігії, соціального статусу.

Частина 2 ст. 24 Конституції України вказує на рівність прав жінок і чоловіків. Незважаючи на проголошення Україною рівності прав жінок і чоловіків, численні норми чинного законодавства й досі містять дискримінаційні гендерні «викривлення».

Основною проблемою вітчизняного законодавства у сфері гендеру є декларативність його положень. Стаття 19 Конституції України проголошує, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (на жаль, гендерні асиметрії в нашому суспільстві свідчать про інше).

Досить важливо в цьому зв'язку відзначити, що мова повинна йти про «рівність прав, можливостей» та обов'язково – «рівність результатів»! Тобто доволі важливою є саме третя складова, про яку на законодавчому рівні нині не йдеться.

Наступний ракурс проблеми – узурпація прав, що відбувається в певних державних утвореннях, суспільствах, у певних часово-просторових континіумах.

Надмірне, нерегламентоване законодавством, збільшення владних повноважень однієї категорії громадян порівняно з іншими в соціумі обов'язково призведе до збільшення (знову ж таки, не визначеного в законодавстві) прав одних суб'єктів порівняно з іншими. Це, в свою чергу, порушуватиме процедурну або юридичну рівність всіх перед законом тощо.

Для того, щоб запобігти цьому слід розглянути ще один аспект проблеми, пов'язаний із аксіосферою, соціальною цінністю сучасної держави.

Заслуговує на увагу те, що в українській юридичній науці сутність держави тривалий час розглядається тільки з класових позицій.

Думка про державу як про інструмент урегулювання класових суперечностей, організацію, що задовольняє інтереси всіх чи більшості соціальних сил, надкласової організації, інструмент класового компромісу тощо, не визнавалася.

Питання про соціальне призначення держави в українській юридичній науці не було предметом глибокого аналізу. А це питання заслуговує на увагу ще й тому, що без такого аналізу неможливо дати більш об'єктивну картину існування держави на всьому її багатовіковому шляху. Соціальне призначення сучасної держави полягає в її різнобічній, широкій діяльності, спрямованій на вирішення не вузьокласових завдань, а завдань, які випливають з необхідності нормального, безконфліктного існування суспільства.

Не викликає заперечень той факт, що в державі є постійними заходи, що відповідають інтересам всього суспільства, всіх соціальних груп, всіх прошарків.

Сучасна держава – соціальний арбітр, орган вирішення загальних справ, організатор багатьох важливих заходів, без здійснення яких не може нормально функціонувати сучасне суспільство.

Держава повинна запобігати диференціації суспільства, щоб не допустити гострих соціальних конфліктів.

Становлення правової державності передбачає генезис особливих правових відносин між громадянином і державою, між органами державної влади, а також оновлену взаємодію між суспільством та політичними силами. Особливу увагу в цьому контексті слід приділити інституту відповідальності держави перед особою як одній із основних гарантій прав і свобод людини. Причому, слід зауважити, що правова система на сьогодні зовсім не налаштована на розвиток і вдосконалення цього інституту.

З призначенням сучасної держави як соціального арбітра можна було б погодитися, якби в юридичній науці та правовій думці знайшов відображення та відповідну розробку інститут відповідальності держави перед особою.

Частина 2 ст. 3 Конституції України вказує, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Інститут відповідальності держави перед особою – це одна з головних гарантій прав і свобод людини, закріплених у чинному законодавстві. Держава встановлює механізм власної публічно-правової відповідальності, бере на себе обов'язок забезпечити також можливість її реалізації, зробити доступною її для громадян. Цим досягається послаблення тиску держави на суспільство і водночас підвищується можливість його контролю за діями держави, за рішеннями її органів та посадових осіб⁴.

Повільний прогрес у вирішенні проблеми відповідальності держави перед особою, в налагодженні збалансованого правового механізму їх взаємозалежності можна пояснити, в тому числі відсутністю відповідних теоретичних напрацювань, що необхідні для вдосконалення та розвитку як певних конституційних положень, так і конституційного процесу в цілому.

Проблемні аспекти участі прокурора у перегляді судових рішень в апеляційному порядку

Г. П. Серeda,

кандидат юридичних наук, доцент,

ректор Національної академії прокуратури України

Рассматриваются отдельные проблемные вопросы, касающиеся полномочий прокурора в апелляционном производстве по уголовным делам. Предлагаются пути совершенствования уголовно-процессуального законодательства с целью повышения эффективности деятельности прокурора на данной стадии уголовного процесса.

The article deals with some problem issues of prosecutor's powers in appeal proceedings in criminal cases. The ways of criminal procedural legislation improvement are proposed to secure more effective prosecutor's activity on appeal stage of criminal procedure.

⁴ Інститут юридичної відповідальності у демократичних правових системах: Моногр. / Кол. авторів; За заг. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Юрична думка, 2009. – С. 91–132.